

Dušan Bošković
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Socijalizam i kultura – šta to beše?

Apstrakt: *Povod za beogradski skup „Socijalizam i kultura“ s kraja 1969. godine bile su zabrane. Od juna '68. u Srbiji je bilo oko četrdeset intervencija (a nije ih bilo u poslednjih dvadeset godina), što je znatno više nego u ostalim YU republikama. Izveden je zaključak o provincijalnosti i nedovoljno razvijenom kulturnom životu. Autor ovog rada je proširio temu na širi plan jer su intencije dijaloga to dopuštale. Paralelno s tim činjenicama, dobro se uklapaju podaci o Golom otoku, koje daje Milovan Đilas. Otok je bio najdrastičnija i najdramatičnija zabrana u celokupnom postojanju Druge YU. I iz negdašnje, i iz sadašnje perspektive, skup bi se mogao protumačiti kao krik i vapaj za slobodom. Razgovoru su presudno doprineli predstavnici beogradskog krila Praxis grupe, uz potonje, mahom neslavno, učesće u događajima, pre svega versko-građanskim ratovima; za razliku od glavne, zagrebačke 'centrale' Praxisa, koja nije bila zahvaćena nacionalističkim virusom. Izlažu se, najzad, argumenti o Dobrici Ćosiću kao srpskom Faustu, te se dovodi u pitanje teza o piscu kao ocu nacije.*

313

Ključne reči: *društvo, kultura, socijalizam, Savez komunista Jugoslavije, Program SKJ, Praxis, dijalog, zabrane, Goli otok.*

Umirovljeni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, uvaženi dr Zdravko Kučinar, prisetio se jednog davnog događaja, svojevremeno veoma važnog, skupa *Socijalizam i kultura*. Razgovor je održan 26. novembra i 3. decembra 1969. godine, na Filološkom fakultetu u Beogradu, u organizaciji Filozofskog društva Srbije. Postojao je i stenogram koji je savesno, po pravilima kritičkog izdanja, priredio Zdravko; uz odgovarajući predgovor, pogovor i adekvatne dokumente, knjigu za primer¹ izdao je beogradski izdavač „Službeni glasnik“, 2011, pod naslovom *Protiv zabrana*.

Prvi razgovor počeo je u 19 sati i završen u 24 sata, u sali 11; otvorio ga je i vodio Svetozar Stojanović, a govorili su redosledom Miladin Životić, Sveta Lukić, Zagorka Pešić-Golubović, Zoran Gavrilović, Vitomir Teofilović, Ilija Moljković,

¹ Eh, bez malog staračkog zvocanja i negdanjeg korektorskog refleksa ne može proći ni ovaj tekstić. Najpre da napomenem da sam spis čitao u elektronskoj formi, u prelomu, i bilo bi lepo da je to u štampanom izdanju ispravljeno: Dobrica Ćosić naime nije rođen 1929. godine, kako piše u knjizi (Kučinar 2011: 225), nego 29. decembra 1921 (videti na najmerodavnijem mestu – SANU, internet); Zoran Gavrilović nije preminuo 2009, kako se navodi (Kučinar 2011: 209) nego mnogo ranije – 1990. Osećaj male odgovornosti potiče iz činjenice da sam neko vreme bio u saradnji sa obojicom, Ćosićem i Gavrilovićem, u onoj nesuđenoj *Javnosti* (osim njih dvojice, u redakciji su bili i Ljubomir Tadić, Sveta Stojanović, Lazar Trifunović, Nebojša Popov, Zoran Đinđić, Voja Stojanović, moja neznatnost – ako me pamćenje ne vara).

Branislav – Brana Crnčević, Aleksandar Popović, Branko Vučićević, Borislav Mihajlović Mihiz, Nikola Milošević, pa opet Mihiz, potom Milošević, Aleksandar Popović, Živorad Stojković, Žarko Vidović, Ljubomir – Ljuba Stojić, Zoran Radmilović i Milan Nikolić.

Drugi razgovor počeo je nešto kasnije, u 19.30, zbog neočekivane posete mnoštva publike, pa je premešten u veću prostoriju, u Salu heroja, i završen u 24 sata; otvorio ga je i nastavio da vodi Svetozar Stojanović, a besedili su redosledom Svetozar Stojanović, Oskar Davičo, glas iz publike, Aleksandar Popović, Nikola Milošević, Vuko Pavićević, Mirjana Joanović, Dragoljub Mićunović, Dobrica Ćosić, Ljubomir Tadić, Živorad Stojković, Vitomir Teofilović, Branko Vučićević, Ivo Kamban, Gavro Altman, Aleksandar Popović, opet Gavro Altman, pa Ivo Kamban sa mesta, Neda Nikolić, Ljubomir Draškić – Muci, Žarko Vidović i, kao predsedavajući, Svetozar Stojanović, davši završnu reč.

314 Kao dvadesetogodišnjak, student druge godine filozofije, prisustvovao sam i prvom, i drugom razgovoru. Koliko se sećam, bio je to veoma važan intelektualni događaj, ali i uzbuđljiv duhovno-politički doživljaj. Formativne godine su, dakle, još trajale, i to ne samo meni lično nego – čini mi se još više – za starije generacije. Zaista je dragoceno što je priređivač knjige pripremio i kratke, ali merodavne biografije svih onih koji su govorili na skupu.

Svaka pak reč ima svoje lice, a poneka i naličje. Osim onog govornika koji je kao „pao s neba“ (Kamban), bilo je na skupu zapravo više ibeovaca što su izlagali (Aleksandar Popović, Dragoljub Mićunović), ali svojevremeno šira javnost, pa ni studentska, o tome nije imala pojma. Niti su se ovi ibeovci osvrtnali na reči tog srećnog nesrećnika (doživeo je 97 godina, ne menjajući ideale iz mladosti (Kućinar 2011: 212)), bar da potvrde ili negiraju užase sa Golom otoka.² Moguće je da je još poneko iz najstarijih generacija izlagača na tom skupu imao bliski susret sa Informbiroom, ali nije našao za shodno da mu se biografija naknadno „dopisuje“ tom neugodno-pohvalnom činjenicom, što je zavisilo od političkog trenutka za izvesnu gospodu: *Sad je čas da se obznani da sam bio Golootočanin!* Dobro, lepo. Ali zašto to nisi objavio ranije nego se činjenica čuvala kao što zmija noge čuva? Strah? Bojazan da se opet odleti u provaliju? OK, potpuno razumljivo. Ali je *danas*, čini mi se, malčice *moralno* neprilično *politički* kapitalizovati tu ličnu tragediju i traumu.

Ili potonja, autoistorizujuća pamet: *Borili smo se protiv titoističke totalitarnosti!* Ali, gde su objektivna, istorijska svedočanstva o tome? Bojim se da ih nema. Sem

2 Evo šta se kaže sa merodavnog mesta: „Goli otok je – po mom sudu – najmračnija i najstrašnija pojava u jugoslovenskom komunizmu: Goli otok je i nešto više, nešto gore i užasnije: neslućeno posrtanje i neslućeno ljudsko ponižavanje. Niko ko je boravio na Golom otoku nije se vratio ‘čitav’ – neogorčen ili neslomljen. Ne verujem ni da će oni koji su logorom na Golom otoku upravljali ikada biti spokojni – neće moći da shvate i opravdaju sebe, uprkos zadacima koje su imali i uslovima u kojima su bili prisiljeni da deluju“ (Đilas 1997: 119).

u glavama naknadno osvešćenih. Dokumenta objektivnih, dakako, nema; ili uz vrlo tešku, nasilovanu hermeneutičku veštinu³ u smislu da se kristalno *belo* pokaže kao *crno*. S jedne strane, *Daleko je sunce* u lektiri⁴, a s druge – glavni disident. Nešto tu ne štima, ipak. Dobro, jesmo gundali na vlast, potpisivali razne peticije, osnivali svakojake odbore za odbranu... Ali je samo poneko okusio robijaški hleb. Razlika između drastičnog Golog otoka i potonjeg „mekog“ tamnovanja je očigledna.

Cinično će zvučati ukoliko kažem da su u onim vremenima zapravo najslobodniji ljudi – mislim na 'meko' tamnovanje, ne na Goli otok – bili oni koji su tamnovali po raznim YU zindanima.⁵ To je naime bila puna mera slobode: spremi ćebe za zatvor ako hoćeš nešto ozbiljnije lanuti protiv vlasti, naročito u unutrašnjosti, osobito u Bosni. Vlast je bila odveć, odveć okrutna u izvesnim delovima negdanje YU sfere.

Ali, takođe, mora se primetiti notorna činjenica da su se, bukvalno, milioni insana izvukli iz nemaštine, bede, neukoga, primitivnoga i teškoga života tek uz pojavu industrijalizacije, elektrifikacije i prosvećivanja, doduše malčice ograničenog. Ali prosvećivanja. Ako pak danas mlade, pa i najmlađe generacije grme protiv titozma, trebalo bi ih ponajpre upućivati da se istorijski obračun odmeri baš u užoj porodici, dakle prvo po precima, bakama i dekama – ukoliko još nisu posve ishlapeli. Jer roditelji, zbog godina, teško da su mogli iskusiti puni sjaj, ali i svu tamu samoupravnoga socijalizma.

315

Pa tek onda dolazi na red sistem, društveni poredak. Veliki zločini su se oslanjali u prvom redu na male šrafove: Goli otok je bio tako dobro ugođen – i u tom smislu je lekcija iz sovjetskih Gulaga bila odlično savladana – da zatvorski kerberi, službena straža, gotovo nisu imali posla: uz sugestije i nagovor čuvara i islednika, ponekad i uz prisiljavanje, užase su činili između sebe sami zatvorenici⁶, *revidirci*

3 „Protiv Zevs a za ljude“ – to je naslov priloga Dobrice Ćosića za skup. Zevs jednako Tito? Čini mi se da je kudikamo duhovitiji bio *Orgija Konfront* iz studentskog lista *Frontisterion*, čiji je *spiritus movens* bila Svetlana Kojić, poznatija kao *Slapšak*. Precizno se znalo na koga se tu mislilo, a Zevs je metafora koju može koristiti ceo svet, za svakojake potrebe. Ako se i mislilo na Tita, bilo je to krajnje oprezno: *Da se Vlasi ne dosete*.

4 Izbačeno je iz lektire za osnovce 8. jula 1993. godine, te zamenjeno odlomcima piščevog romana *Vreme smrti*, ukazom tadašnjeg ministra prosvete, prof. dr Danila Ž. Markovića (Marković 1993).

5 Imam na umu dr Dragoljuba Jovanovića, njegove medaljone *Ljudi, ljudi*, odmerene, analitički uravnotežene zapise o osobama različitih političkih provinijencija, te njegov stav o vedrini. To ga je spaslo, čini mi se.

6 „Posle osude nada mnom u Centralnom komitetu, januara 1954. godine, čuo sam podosta priča o Golom otoku. Kao najstrašnije, najčešće isticane, bile su one o ponižavanju: 'neuvidavne', 'nerevidirce' naterivali su da nose natpise 'izdajnik' i sl., propuštani su kroz šibe,

protiv *nerevidiranih*. Ako zamajac malo posustane, tek onda uskaču oni koji su za to plaćeni. Slamanje ličnosti, jednom rečju.

U zlatnim vremenima dominacije komunista, blizu jedan milion članova SKJ dolazio je iz Srbije, a drugi nešto malo preko milion – ostale republike sveukupno (Pleterski, internet). Nepošteno je i licemerno, dakle, napadati titoizam sa *ovakvim srpskim backgroundom*. Slična je situacija bila i sa Golim otokom. Dragoce-no svedočanstvo o tome daje nam Đilas:

316

Opređenje za Informbiro, odnosno za Sovjetski Savez, bilo je različito od republike do republike, tačnije rečeno od narodnosti do narodnosti. Među Crnogorcima, premda čine najmanju republiku i najmanju grupu, bilo je i apsolutno, a ne samo relativno – najviše pristaša Informbiroa, odnosno Sovjetskog Saveza. Zatim dolaze Srbi – i to u većem broju Srbi iz tzv. prečanskih krajeva (Hrvatske i Bosne) nego iz Srbije. A ako se i Crnogorci pridodaju Srbima – jer i jesu deo srpskog naroda, onda broj Srba informbirovaca neuporedivo premašuje sve ostale. Jer mada ni Makedonci nisu bili „čisti“ od informbirovštine, a kod Hrvata „informbiroovaca“ bilo je uglavnom u ustaničkim, dalmatinskim krajevima – Slovenija je „informbiroovaca“ imala u toliko malom broju da nisu ni primećeni, a nekmoli da su predstavljali neki problem... Takav raspored pobuđuje na razmišljanja, mnogoznačna. Svakako je upadljivo – da je sukob sa Sovjetskim Savezom razotkrilo da u opredeljivanju za Sovjetski Savez ideologija ne samo što nije jedini, nego nije ni glavni faktor, a da su primarna nasleđa, kulturna i istorijska, kao i socijalne i mentalne sklonosti... (Đilas 1997, 115–116).

Nije li to bio znak, između ostalog, i političke i kulturne zaostalosti određenih delova populacije? I nije baš da su svi iz Srbije na silu, i nevoljno, ušli u SKJ! Uostalom, teško da je ikog od besednika na tom slavnom skupu zaobišao komunistički virus: ponekog je pustio ranije, većinu kasnije, nekog nikad.

Osnovni, prećutni okvir za svaki *javni* razgovor bio je *Program SKJ*, dakle nije bilo nužno i članstvo u stranci. Mićunović čak vidi i direktnu vezu sa Marksom: „Program SKJ samo parafrazira Marksovu tezu o kritici svega postojećeg, o tome da je

zamakane su im glave – u noćne sudove, mokrili im u usta... 'Klasni neprijatelj', ma koliko surov, nije to činio komunistima – nije u takvom čemu video ni svrhe...“ (Đilas 1997: 114).

7 Moj primer: sa nepunih 16 godina, u prvom razredu gimnazije, u Užičkoj Požegi (tri sledeća sam završio u Titovom Užicu, i tamo maturirao), kao politički napredan omladinac, bio sam vrlo raspoložen da uđem u SK. Poteškoća su bile godinice koje sam krckao, dakle premlad da me prime u Organizaciju; pa treba sačekati još koju godinu – bio je to savet starijih, dobronamernih. Ispalo je, na kraju, i mudrijih. Kada su one najzad došle, osvestio sam se u međuvremenu, i nije mi više padalo na pamet da se upuštam u politiku, niti u članstvo SK. Juni '68. bitno je promenio moje životne planove i, umesto na teologiju, otišao sam na filozofiju. Dakle, ponovo se pojavila *nada*.

sveta dužnost svih komunista da se ništa što je stvoreno ne smatra dovoljno svetim da se ne bi moglo zameniti nečim drugim“ (Kučinar 2011: 125). Sveta Stojanović, liberal među marksistima, glavni organizator, promoter – predsedavao je skupu sve vreme – vrlo lepo se izrazio: „Predsednik Filozofskog društva Srbije u ovom trenutku nije član Saveza komunista, ali to ne znači da sebe ne smatra komunistom“ (Kučinar 2011: 166). *Program SKJ* – i to dugi niz godina, čak više decenija, bio je ulaznica za javni razgovor, implicitna ili eksplicitna, svejedno je. Naročito kad je reč o političkim pitanjima. Prevaziđen je definitivno kao *zajednički jezik* tek na prelomu iz osamdesetih u devedesete prošloga veka, a novi, u smislu hegelovskog prevazilaženja (*Aufhebung*, pretežak termin za prevođenje), nažalost, nije bio pronađen. Palo se, iznova, u notorni, primitivni, uskogruđi nacionalizam, sa kojim su i počeli versko-građanski ratovi. Naglašavam: najpre verski, pa građanski. I to je takođe povuklo u nacionalizam, pa i šovinizam određen deo, avaj, pripadnika beogradskog krila *Praxis* grupe.⁸ Na veliku žalost, po mom mišljenju. Levica je, dakle, bila veoma brzo istorijski poražena; i došao je čas nacionalnog principa, vreme faktičkog četništva.

317

Bilo je reči o velikoj dilemi koja se postavila pred YU sferu, tj. Drugu Jugoslaviju, pa tako i pred srpsku političku elitu: ili *višepartizam*, ili *bespartizam* (po samointerpretaciji pristalica te opcije, dakle nastaviti dalje *bez* partijskih organizacija, odnosno – gleda li se na to hladne, analitičke i nepotkupljive glave – održati zapravo *monopol* na politički život). Utom je počela vredno i prilježno raditi SK mašinerija u smislu bespartizma; tužno-smešno beše kada se glavni ideolog partije druga Slobe⁹ tvrdo zalagao, javno, upravo za tu veliku naivnost, finu obmanu, inače jedan od najviđenijih iz beogradskog krila *Praxis* grupe, prvi akademik SANU iz te grupe. Što bi se reklo, *pregazilo ga vreme*. Bar što se političkih pitanja tiče.

Naravno, ta je stepenica u beogradskom krilu iste generacije bila davno uspešno savladana – kod većine, delom i preko velikog uticaja poljskog pokreta *Solidarnost* (*Solidarność*). Kada se uvidelo da je samo zvanična Srbija protiv višestranačja u YU sferi, drug Sloba je to preko noći prelomio, verovatno na savet nekih mlađih, visprenijih, zapadnjački obrazovanijih. A desilo se da je, manje-više, istovremeno i SSSR bio u punom raspadu, tako da se sa te strane nije mogla očekivati nikakva pomoć niti podrška. Toliko o okruženju.

8 Osim zagrebačkog i beogradskog krila *Praxis* grupe, postojao je i sarajevski deo te grupe, koji je, međutim, najkraće opstao kao *meduljudska povezanost* jer su u igri bili, sva je prilika, ogromni političko-zatvorski pritisci. Deo je napustio Sarajevo (Krešić, Jakšić); a Abdulah Šarčević primerice nikada nije ni zastupao tzv. teoriju odraza, inače neposredni povod razlaza u YU filozofiji i distanciranja od prestoničke grupe Dušana Nedeljkovića.

9 Sećam se komičnih scena kada se, na prelomu osamdesetih u devedesete prošloga veka, preko noći, presaldumljivalo sa *drug Sloba* na *gospodin Milošević*. Ipak se držim prvobitnog oslovljavanja.

Ne bih ponavljao ono što je priređivač Kučinar umesno primetio, niti bih prepričavao celokupan tok rasprave. Zato ću se ograničiti samo na nekoliko tokova. Kada je čovek „unutra“, do srži angažovan, mnoge stvari ne primećuje, osobito ukoliko je *odveć* „unutra“. Tada zakonito prorade strasti, na njima se podastire odličan proplanak za iluzije. Čine mu se naime jasnim, jednostavnim, jednolinijskim, crno-belim; često nema smisao za nijansu: ili si *protiv* ili *za*. Trećeg nema. Tako su se i meni – u ta negdanja vremena raspravâ o socijalizmu i kulturi – činile krajnje jasnim i nedvosmislenim poruke sa tog skupa.

318

Danas, posle 43 godine od tih događaja, mislim nešto malo drukčije: *krik i vapaj za slobodom*, utisak je i ondašnji, i sadašnji. Sve drugo je magla i zagonetka. Što smo dalji od doživljenog, to kao da je bio neko drugi. Druga inkarnacija. I nema više jedinstvenog psihološkog horizonta razumevanja: sve se razbija u paramparčad, u više jednako problematičnih, upitnih dimenzija. Jedan pravac ide ka površinskoj polemici, drugi je usredsređen na smirenu estetsku dimenziju, treći na političku; ni psihološki momenat, vremenom, nije više bez značaja („Gori ste od Nemaca“).

Neka bude! I bi: beogradsko se krilo *Praxis* grupe pokazalo na egzemplaran način upravo na tim razgovorima: Sveta Stojanović, Miladin Životić, Zaga Golubović, Ljubomir Tadić, Dragoljub Mićunović... Oni su davali ton, uključiv tu i jednu od vodećih zvezda skupa, Nikolu Miloševića; a drugi su bili dostojan orkestar, manje-više. Beogradska grupa praksisovaca bi, svakako većinski, dopisala tu i Dobricu Ćosića, glavnog maga ondašnje a, bogami, i današnje srpske opozicije (ako je nje i bilo u ozbiljnom smislu u onom vaktu), gotovo aklamacijom proizvedenim u Oca nacije, čini mi se znatno pre tragičnih ratova. Što je, opet, u oštroj suprotnosti sa glavnom centralom *Praxisa*, zagrebačkom grupom, kod kojih nije primećeno da su patili od dečijih bolesti nacionalizma.¹⁰ Niti su priznavali Ćosića za legitimnog člana grupe (Kangrga, internet). A nisu ni ćutali: bilo je i kod njih idejnih promena (primerice, Milan Kangrga), no nipošto u nacion-pravcu.

Danas bi Ćosić mogao pomisliti da je, na osnovu njegova nauma, pre svega knjigâ i govorâ, *šejtan uzeo šalu sa njim*: na primer, on je o Kosovu govorio jedno (Ćosić, internet), a srpska politička elita, kako pozicija tako i opozicija u neprekidnom kontinuitetu, bajagi njegova Dečica, i bez obzira da li su na vlasti ili ne, tamburaju drugu pesmu, besede posve druge reči, zapravo ratnohuškačke, tiho ili otvoreno („Kosovo je srce Srbije“, te „Nikada nećemo...“ itd. i sl.). Zato bih pre rekao da je Ćosić skriveni *moderni Faust Srbije*, a ne Otac Naciona. U blagonaklonoj interpretacijskoj veri, rekao bih da je hteo jedno, ispadalo je nešto sasvim drugo. U ugovoru sa Azazelom, i njegovim *bossom*, profesorom Vollandom, nešto je ipak škripalo, i to duboko.

10 Jer su ih ranije preboleli: Danilo Pejović, Mladen Čaldarović...

Koliko sam upoznat, nemamo, nažalost, na vidiku nikakvog Mihaila Bulgakova. Niti bar Miroslava Krležu do Aprilskog rata prošloga veka. Pisca kadrog da *stigne i utekne*, da ima *muda*, narodski rečeno, otprilike kao što je činio Tomas Man sa njegovim *Doktorom Faustusom*.

Od Ćosića teško da ćemo javno moći čuti: *Pogrešio sam, katastrofalna greška!* Govori samo o nizu poraza (s pravom); za njega je jedina svetla tačka – formiranje Republike Srpske. Ali, pitam i njega, i sebe, i cenjeni publikum: *po koju cenu?* Po strašnu cenu bratoubilačkog verskog rata: dojučerašnji sapatnik i prvi dragoceni komša u novoj, religiozno izrazito pravoslavnoj perspektivi, sada se premetnuo u morskog nam Turčina, ni manje ni više.¹¹ Bude li se desilo jednog dana pripajanje RS tzv. matici Srbiji, odnosno prestoničkom, imperijalnom Beogradu, nije nemoguće da se Vojvodina, kao civilizacijski, kulturno i ekonomski razvijeniji deo¹², odvoji od takvih državnih nauma i apetita. Oni koji insistiraju naime na striktno nacionalnom principu temeljno podržanim religijom, tj. pravoslavljem, duboko potcenjuju univerzalna načela ljubavi, ekonomskih interesa i tolerancije. Sve u svemu, ne bi bio nemoguć i novi građanski rat. Dosledno izvedeni nacionalni princip vodi direktno u geto, u strogi rezervat s jedne strane, a s druge podastire mogućnost neprekidnog skrivenog ili otvorenog rata sa susedima, drugim nacijama, u bukvalnom ili metaforičnom smislu, najpre putem „rata rečima“.

319

Jedino je, čini mi se, SPC masno profitirala: radi čistote tzv. srpstva – a Ćosić je prećutno i disciplinovano bio u stroju sa Crkvom – naprosto je uništila, proterala, ili rasterala oko tog jezgra sve druge religije. Ne postoji više Srbin katoličke vere, ni Srb mojsijevac, niti Srbijanac muhamedanske vere i adeta. Sve je to pregaženo u strasnom i, reklo bi se, suludom idejnom naletu SPC. Između ostalog, postala je faktička i eksplicitna državna religija Srbije.¹³ Gde li će im duša – ako su od

11 Treba otići u Tursku, pa videti stvari: mi smo zapravo teška provincija, beznadežno usko-grudi u shvatanjima, a ne oni.

12 *Seobe Srbalja* nisu ostale bez posledica: viševjekovni život u okružju Austrougarske carevine, specijalno za vremena cara Franje, doneo je i emancipaciju, i prosvetljenost u prečanskim redovima Srba, istovremeno prvo formiranje (malo)građanskog staleža, te privikavanje na toleranciju, bez koje Vojvodine jednostavno ne bi bilo. I uprkos činjenici proistekloj iz Drugog svetskog rata što je važan deo starosedelačkog stanovništva, podunavski Nemci, delom bio uništen, a drugi je bio prinuđen na iseljavanje u Austriju ili Nemačku („etničko čišćenje“, vid. Čubrilović 2007, 379–391). Drugu stranu tog nauma, na literaran način, ispričao je Stevan Sremac, u svome *Ibiš-agi*. Vojvodina bi, dakle, trebalo da nam je uzor u okruženju u kojem smo, a ne imperijalne, nadobudne, naposletku duboko pogrešne nakane prestonice.

13 U *Zakonu o crkvama i verskim zajednicama*, član 11, SPC je dobila, privilegovano, posebno mesto: „Srpska Pravoslavna Crkva ima izuzetnu istorijsku, državotvornu i civilizacijsku ulogu u oblikovanju, očuvanju i razvijanju identiteta srpskog naroda.“ Takva alineja ne postoji kada je reč o Rimokatoličkoj, Reformatskoj, Evangelističkoj i Slovačkoj crkvi (one su u rangu tradicionalnih, kao i SPC), niti u članovima koji regulišu pravni status Jevrejske odnosno Islamske zajednice. Nema je ni u članu 16 koji definiše status konfesionalnih zajednica.

univerzalne hrišćanske religije, čiji je osnovni princip *ljubav* a ne *srpstvo*? Pa tako ne postoji ni specifično *srpski Bog* – ako ćemo pravo, i po načelima univerzalnog hrišćanstva. Bude li iole savesti, Crkva će morati pod duboku reformu. Ali, bojim se, to nije posao od nekoliko godina; biće potrebne decenije, pa i vek-dva ukoliko ne bude bistrine u vladičanskim glavama. *Dixi et salvavi animam meam*.

A vojska je, pak, samo pokorno i snishodljivo *izvršila* te zadatke, kao priglupi sluga, nesvesna šta čini zapravo. *Sekularnost kao princip* odmah je pala na ispitu u rukama srpske soldateske. I ne bi bilo loše učiti upravo od turske armije, jer je jedan bio Mustafa Kemal, talentovani profesionalni vojnik, veliki diplomata i pronicljivi političar, sa dubinskim reformama i dalekovidom strategijom.¹⁴

Svestan sam činjenice da ovakvim pisanijem ulećem u gusti osinjak srpskog nacionalizma, i znam da još uvek nema kritične mase za podršku ovakvim argumentima. Ne nadam se ni da će je biti za moga života. Srećom, ne pišem za dnevne novine, i očekivano je da će moguće replike biti ponajpre akademske prirode.

320

Na naučnim skupovima postoji dobar kolegijalni običaj da prilikom svake sesije ili bloka predsedava uvek druga osoba. Uprava Filozofskog društva očigledno je odlučila da oba razgovora vodi predsednik Društva, dr Svetozar Stojanović, prenebregavajući tako te običaje. Čini mi se da je Uprava, iz opreza, morala tako postupiti. Stojanović je veoma uspešno obavio taj posao, a provokacija je bilo bezbroj. Poneki predsedavajući iz Uprave FDS sigurno se ne bi tako dobro snašao kao što je postupao Stojanović. Uradio je sve što je bilo u njegovoj moći za adekvatnu interpretaciju skupa, ali su zato mnogi novinari pali na ispitu. Zato nije čudno da je Stojanović posebnu pažnju posvetio upravo novinarima. Imajmo na umu da još nije bilo stiglo vreme interneta i slobodnog info-protoka, tako da je svaka javno izgovorena reč bila dragocena u prostoru monopola na informacije.

Uvodna izlaganja za raspravu dali su Miladin Životić i Sveta Lukić. Vidi se da su saopštenja bila dobro koordinisana: prvi je izložio teze mahom u teorijskom delu, a drugi u praktičnom, konkretnom postavu. Pogledajmo šta je Životić podrazumevao pod socijalizmom, a šta pod kulturom.

Godina 1948. bila je sudbonosna i za politički i za kulturni preobražaj društva. Ali, destaljinizacija i debirokratizacija još nije završena. Mora se voditi i danas, kaže Životić. „Socijalizam je pre svega *kulturni preobražaj*. Socijalizam nije takav razvoj društva koji treba da dovede samo do materijalno bogatog društva, već je to

Ukaz o proglašenju tog zakona potpisao je predsednik Boris Tadić, 27. aprila 2006. (Zakon, internet).

14 Da stvar bude složenija, Ataturk *po etničkom poreklu* uopšte nije bio Turčin (u uskogrudom smislu). Ali je zato Tursku izvukao iz pepela i dubokog ponora, te ju je iznova stavio na obe noge.

kulturna revolucija“, kaže se u uvodnom izlaganju (Kučinar 2011: 14), uz poentu, ali bez ikakve *institucionalne osnove*, dakle naivno: „Socijalizam je društvo slobodnih ljudi, društvo u kome se humanost meri po moći oslobođenog pojedinca da stvara kulturne vrednosti“. Rimska tradicija prava, dakle *institucije*, ovde je prenebregnuta, tj. nema nikakve *specifikacije* apstraktnih pojmova kakvi su *sloboda*, *humanost*, *pojedinač*, *kultura*, *vrednost*. Pet navedenih pojmova, opet, ne mogu imati jednolinijsku specifikaciju: na primer, sloboda bi trebalo da ima najpre osnovu u *pravnoj* utemeljenosti unutar *institucija* društva.¹⁵ S druge strane, *vrednost* se meri na sasvim drugoj ravni, i delom ne podleže nikakvoj institucionalnoj osnovi. Naime, postoje *kanonizovane vrednosti*, i u tom smislu pripadaju specifičnim institucijama (prosveta u širokom smislu), ali i one koje su na proverama, pa postoje mnoge *nekanonizovane vrednosti*.

„U oblasti kulture socijalizam je pre svega *borba protiv tzv. represivne kulture*“, kaže Životić. A represivna kultura pripada, nadasve, klasnom društvu. U trećoj tezi se ističe: „*Obračun sa staljinizmom je sudbonosno pitanje za socijalističku kulturu*. Staljinizam nosi sobom, kao jednu od osnovnih svojih karakteristika, između ostalih, sukob nosilaca političke moći sa kulturnim stvaraocima“ (Kučinar 2011: 15). Komunistički i staljinistički – ima li razlike? Socijalizam i staljinizam – ima li diferencije? Na osnovu odgovora na ta pitanja mogu se, ugrubo, identifikovati pozicije u javnom političkom prostoru: od onih koji ne vide nikakvu razliku između ta tri pojma (i time se svrstavaju na desnu poziciju), pa do onih koji uočavaju razlike u sva tri pojma (stanovište levice sumarno). Poteškoća sa levicom je većma u *institucionalizaciji* tih pojmova. Na primer, zapadnonemački socijalizam i SPD su veoma institucionalizovani ili, recimo, švedski socijalizam. Kao što je bio institucionalizovan i jugoslovenski samoupravni socijalizam, koji po bitnim elementima ipak pripada staljinizmu – jer je postojao kontinuirani *apsolutni monopol na političku vlast*. Iz toga sve proističe. U kulturi je, u najboljim vremenima, važio *negativni princip*: sve može sem nekoliko ključnih, nedodirljivih tačaka, *crvenih linija* (nemoguće je osnovati novu političku partiju, nije moguće kritikovati glavni autoritet SKJ, ni Josipa Broza, niti društveni sistem načelno). Prekorači li se ta demarkaciona linija, siguran je prelaz u drugo, osetno lošije egzistencijalno stanje, često i zatvor. To je dobro osetila i grupa *Osam profesora*, čini mi se.

321

Da se neko pojavio sa tom idejom na skupu *Socijalizam i kultura*, predsedavajući bi to sigurno ocenio kao policijsku provokaciju. Odbijen je i mnogo blaži oblik peticije koju bi trebalo potpisivati (Branko Vučićević). Istina, bilo je mnogo sveta, naročito na drugom razgovoru koji se održao u Sali heroja, u to vreme najvećoj sali za skupove na BU. Svakako je na raspravi bilo i dosta policajaca u civilu odnosno agenata Državne bezbednosti. Ako su sačuvani policijski izveštaji, bilo bi korisno

¹⁵ U svom izlaganju „Protivništvo i neprijateljstvo“, Ljubomir Tadić se usredsredio na razmatranje tzv. *negativne slobode*, a pod okruženjem Marksovog vidokruga (Kučinar 2011: 130–135).

i to pregledati. Makar iz naučnih razloga, ako ne iz znatiželje. No, do tog nivoa još nismo stigli, sva je prilika.

Još bih dva momenta istakao iz teza Miladina Životića, oba opominjuća, još neostvarena u potpunosti: „... ako bi vodila do skidanja sa repertoara dramskih dela naših istaknutih književnika, ako bi vodila ka takvoj kritici našeg filma koja bi bila okrenuta prema onim ljudima koji su naš film izveli iz položaja evropskog provincijalizma“ (Kučinar 2011: 19). Opomena je da smo bili u *položaju evropskog provincijalizma*, a termin *crni talas* bio je već u optičaju. U sledećim godinama odnosno decenijama ostvarile su se zebnje Životićeve. I tada je uviđao opasnost od nadolazećeg: „Nas mora da zabrinjava i *pojava nacionalizma*. Nacionalizam je postao izrazito kulturni fenomen, a kod nas se i dalje vodi uporna borba protiv dezintegrane levice u kulturi koja jedina može da se suprotstavi nacionalizmu, nacionalnom separatizmu i težnji za autarhičnim razvitkom nacionalnih kultura“ (Kučinar 2011: 20).

- 322 U prilogu „Protiv Zevsa a za ljude“, Ćosić je najpre izneo načelne stvari koje bi mogle biti veoma dalekosežne: „Ne predlažem kompromise ni sa birokratijom, ni sa klasičnim i novim nazadnjaštvom. Nisam pristalica nikakvog idejnog monolitizma, ni bilo čije vladavine i premoći u duhovnoj i intelektualnoj delatnosti ljudskoj“ (Kučinar 2011: 126). Da li to znači da je napustio *Program SKJ*, u čijoj pripremi je i sâm učestvovao? Ako jeste, bilo bi dobro izneti *javni račun o promeni stanovišta*, kao što je to redovno radio, primerice, Taras Kermauner. Ili ja ne znam za te spise?

A možda je reč o početku Faustove odiseje? Na iskonu *protiv* „klasičnog i novog nazadnjaštva“, da bi, naposljetku, hteo – ne hteo, bio upravo *za to isto* „klasično i novo nazadnjaštvo“? Bejaše protiv „idejnog monolitizma“, a šta danas radi pravoslavlje nego što monopolize upravo to, ideju? Da li se Ćosić *javno* sukobio sa SPC monopolom? Ili će i njega, po pravoslavnom ritualu, ispratiti na onaj svet kada tome dođe čas? Kao što su to uradili sa Nikolom Miloševićem i Milovanom Đilasom, nekada tvrdim komunistima? Ili sve ide putem Gustava Husaka? Prisetio se, naime, u veoma pozni čas, praktično na samrti, da nije zgoreg obezbediti se i nekim, makar malenim ispoveđivanjem.¹⁶ To su pitanja.

Ja ipak, oprostite na neskromnosti, još uvek verujem u smislenost socijalističke revolucije i ljudske pobune, u mogućnost njene humanističke osmišljenosti, pa smatram da nije nužno prihvatiti kamijevsku tezu za konačnu istorijsku alternativu, nego obnoviti prometejsko načelo življenja, živeti onaj pokretački duh stvaralaštva i pod vlašću i u poretku koji je nastao iz revolucije: misliti, delati, stvarati uvek protiv Zevsa a za ljude, protiv nasilja

¹⁶ Zvaničnici Rimokatoličke crkve izjavili su da se Husak ispovedio deset dana pred smrt (Saxon, internet).

i zla a za slobodu i dobro, za život a protiv smrti. Dakle, biti i ostati revolucionar, kaže Ćosić u jednom od ključnih delova izlaganja (Kučinar 2011: 129).

Da, još uvek verujem. Dakle, ipak *Program SKJ*. Čini mi se da je izlaganjem „Protiv Zevsa a za ljude“ dat potpis na ugovor sa šejtanskim pomoćnikom Azazelom, te otvoren put srpskom Faustu. U tom je izlaganju bilo sjajnih stvari: opomena na *primitivnu koncepciju kulture u socijalizmu*; podsećanje: „Na našem tlu, konačno i agonično, raspada se jedna dotrajala, arhaična, u mnogim vidovima danas i tragična i groteskna seoska civilizacija“; urbanizacija i industrijalizacija. Zebnja: kako „sačuvati svoj kulturni personalitet i slobodan nezavisan duh“? *Individualni ili kolektivni*? I odatle počinje kobno račvanje, sa konsekvencijama u odgovarajućim političkim opcijama. Individualni, *natürlich*. Ali kolektivni identitet? Hmm... Radi li se na tome, pada kao zrela kruška u ruke upravo uskogrudim nacionalistima. Šta raditi sa Romima, najvećom etničkom grupacijom u Srbiji¹⁷, sa uvaženim Mađarima, čestitim Sandžaklijama, Slovacima, Rusinima, Vlasima...? Pripadaju li oni personalitetu ili ne? O tome Ćosić, naravno, ne govori ništa. A trebalo bi. U tom slučaju bi morao redefinisati odnose sa SPC, preći u strogu sekularnost. I duboko se izviniti povređenima. No, ne verujem da će se išta od toga desiti. Šejtan-ugovor ne podrazumeva *puj-pike-ne-važi-se-više*. Zato je on srpski Faust, i mislim da sam dao dovoljno argumenata za tvrdnju. Ništa lično, zaista.

323

Epilog: levica se još više dezintegrisala, a nacionalizam narastao do neviđenih razmera, uz zakoniti uvod u ratove. Da stvar bude i komična, i tragična – upravo uz bitan prilog učesnika sa tog skupa. To je bila ta *najelitnija elita*. Nešto bolje i pametnije jednostavno nismo imali. Isto kao i sadanji parlament: nešto bolje i prosvetljenije jednostavno nemamo – ukoliko se držimo *demokratskih procedura*. Veliko učenje nam sledi, ali mi se čini da nam je postojeći parlamentarni „razred“ poslabšan što se kulture i nivoa javnog opštenja tiče: više naginje *Guči* negoli *Exitu*, više seoskom negoli urbanom (u tome sam potpuno saglasan sa Ćosićem). A miljama nam je još daleko *Бемус*/Bemus.¹⁸ Ovo poslednje u javnom vidokrugu naših aktuelnih političara naprosto ne postoji, avaj. Platon je bio duboko u pravu kada je reč o muzici i državi.

Nekoliko reči o Sveti Lukiću i njegovom izlaganju koje je objavljeno pod autorizovanim naslovom „Šta traži nova kulturna situacija“, akcentovano više u sociološkom smislu. U poslednjih godinu dana, dakle od juna 1968. godine, stvaraoci

17 Albance sa Kosova ne računam, ta je stvar *vojnički* završena, mislim; i pozicija i opozicija će se, međutim, još neko vreme praćakati oko toga, uzvikivati gromke bombastične, a ipak samo praznjikave reči. Dakle, i *bez muda* su narodski rečeno, pa tako i *bez odluke* o budućem ratu. A ipak ne bismo novi, još teži poraz. I onaj *obzirni rat* sa bombardovanjem veoma se teško podneo. Kako bi tek bilo da smo uleteli u *bezobzirni rat*, kakav je vođen u Bosni? Radi emocija, a ne razum, nažalost.

18 I ćirilicom, i latinicom ovu reč pišem zbog višeglasja.

su pogođeni izvesnim pojavama mahom iz tri pravca: a) *ideološke osude* političara, foruma i štampe; b) *direktnim zabranama* sudova i umetničkih saveta; v) *preventivna cenzura* u štampi, pozorištu, filmu i televiziji. Podseća da se tendencija ne javlja prvi put, ima specifičnosti u odnosu na posleratno doba gde su stvari išle drastičnim putem. Oko četrdeset intervencija je identifikovano za godinu dana, a nije ih bilo u prethodnih dvadeset godina. Takođe, primećuje da se u drugim delovima Jugoslavije nisu pojavljivale tako drastične pojave (to isto će kasnije primećivati i Nikola Milošević, interpretirajući taj podatak kao znak naše provincijalnosti i nedovoljno razvijenog kulturnog života).

324 Gledano iz današnje perspektive, vidi se da je juni '68. izvršio zapravo dubok potres u „kaci socijalizma“, sa pretnjom da bude razobručena ili, još drastičnije, mogla bi doživeti prelivanje; štaviše *eksploziju*, što je još dramatičnije. I koju ne bi mogla izdržati. Pojednostavljenu metaforu sa kacom izlažem sa slabašnom nadom da bi je obe strane mogle prihvatiti eda bi se uspostavio zajednički radni jezik. A on je u onom trenutku postojao: Program SKJ. Razgradnja odnosno razobručavanje ili eksplozija – to su bile alternative. I ponovno uobručavanje „kace“ ukoliko će opstati YU sfera.

U ono vreme to još nije bio kanon, i zanimljivo je videti kako je Lukić video književne prilike u Srbiji: „U najnovije vreme javila se u beogradskoj i srpskoj beletrističkoj prozi *struja stvarnosna, kritička*: Dragoslav Mihailović, Vidosav Stevanović, Milisav Savić, takođe na drugi način i Slobodan Selenić, struka¹⁹ kojoj su prethodili Živojin Pavlović i Bora Ćosić. Ta je pojava od presudne važnosti za uspostavljanje normalnih srazmera i atmosfere. Srpska književnost je dugo bila u okvirima estetizma, znači neangažovana, u stvari indiferentna prema problemima epohe – i bez publike. Sad ona izlazi iz toga kruga. I za apstraktnu i konstruktivističku literaturu to je znatna dobit. Sa svim eventualnim svojim preteranostima, čak i onda kad se javlja kao moda, ova struja je takoreći spasonosna za normalizaciju atmosfere u našoj književnosti“ (Kučinar 2011: 23). To bi se isto tako moglo reći i za *crni talas* u filmu: „Ubrzo se ispostavilo da u 'crnu seriju', sa jednim izuzetkom Veljka Bulajića, spadaju svi najbolji i najinteresantniji filmovi, stvoreni poslednjih godina u Jugoslaviji“ (Kučinar 2011: 24).

Zagorka Golubović je u svom prilogu i za današnje prilike ponešto neatraktivnim naslovom „Ideologizacija kulture kao jedan vid otuđenja“, naglasila da „sloboda pretpostavlja iznenađenja i rizike, ona se ne plaši ni uzleta u nebo, ona se hrani isto toliko imaginacijom koliko i umnošću; a ljudi koje karakteriše dogmatiski mentalitet priznaju kao stvarno samo faktično i poznato, oni su prizemljaci“ (Kučinar 2011: 29). Drugim rečima, *avangarda* i *kanon*, pariski slikarski Salon, naspram njega – Baraka, inače veoma uzbudljivi duhovno-slikarski događaji u

19 Tako u tekstu. Po smislu, trebalo bi da stoji *struja*, očigledna je korektorska greška.

umetnosti XIX veka. U sređenim društvima, i jedno i drugo ima specifičan značaj. Takođe i kič, sociološki gledano. Ceo skup o socijalizmu i kulturi mogao bi se, dakle, na osnovu predočenih metafora, interpretirati kao *argumentisanje za pravo na Baraku* iliti pledoaje za avangardu. Osim jedne velike *kace koja vri*, nije loše imati i poneko stvaralačko *burence*²⁰ izvan nje.

Na osnovu žižnog teksta Elija Fincija (videti prilog u knjizi) koji je bio predmet raspre, Zoran Gavrilović vidi opasnost i zaključuje da se *ne može polemisati*: „A ako se ne može polemisati, onda mi nemamo prava da pretendujemo na to da smo socijalistička zemlja u kojoj je sloboda stvaralaštva obezbeđena“ (Kučinari 2011: 37). Onda: „I neka zavlada muk...“, kako je rečeno u naslovu, sa predlogom da se ipak pruži otpor „jer će nas čekati istorijska osuda budućih generacija, ako budemo ćutali“ (Kučinari 2011: 38).

Vitomir Teofilović, Ilija Moljković i Brana Crnčević su, sa različitih aspekata, obratili pažnju na parodiju i satiru u odnosu na socijalističko društvo.

Kladio bih se da Aleksandar Popović, pisac dela *Druga vrata levo*, Golootočanin, nije bio revidirac, sudeći po sledećim rečima, a i inače: „Znam da ima možda slabijih ljudi, ima ljudi koji mogu da trpe batine, a ima i onih koji ne mogu da trpe. Kad ga biju on plače i kaže – odričem se svega. Ima ljudi koji će da trpe i neće da se odriču. I kad i kako da se pisac odrekne svog dela, jer već od onog trenutka kad ga je umetnik stvorio, ono više ne pripada njemu, ono ima svoj poseban i samostalan život. Prema tome, ja sam rekao: delo sam napisao, predao, a vi radite šta hoćete, zabranite ga“ (Kučinari 2011: 48). Njemu su bili zabranili da dolazi u *Atelje 212*, a najpošteniji čovek pri glasanju o komadu *Druga vrata levo* bio je jedan – rekviziter. Govorio je i o „davljenju pod vodom“, da se o uklanjanju dela ništa javno ne zna. Tako su mu nastradale *Kape dole*. Njegova odlučnost za borbu pokazala je da ima kičmu, i anatomsku, i moralnu, kako je rekao sledeći govornik, Branko Vučićević.

Sa svojih kvazidadaističkih sklonosti, u hipotetičkoj situaciji, Branko Vučićević je kazao nešto što nije daleko od istine, pogotovo u današnja vremena: „I zaista mislim da bi, recimo, obustava kulturnog stvaralaštva u Beogradu imala mnogo manje posledice nego recimo obustava iznošenja đubreta iz Beograda“ (Kučinari 2011: 51). Tada je mislio da hipotetična situacija ne postoji. No, u međuvremenu, Italijani su se potrudili da njegovu hipotezu i ostvare. Morala je biti angažovana čak i vojska (Harrel, internet), baš u dadaističkom stilu. Ali, obustava kulturnog

20 Na ovu podmetaforu naveo me je jedan davni događaj: pripita me Nebojša Popov poznavam li ikakvog pintora, osobu nekada prestižnog zanata koji već bejaše na umoru. Poznavao sam jednog u selu gde sam rođen. Pokazalo se da je bio izvanredan u poslu, i Nebojša dobi svoje dragoceno burence. Da bi metamorfozom, kasnije, ono prešlo u stvaralačko, zajedno sa vlasnikom.

stvaralaštva u Beogradu bi, s druge strane, samo produbila dalju provincijalizaciju prestonice. Očigledna je naime velika borba između, s jedne strane, snažne struje uništivača, kradljivaca i razbijača urbanih dobara što nemaju bilo kakav osećaj za urbano (čega nije bilo u vremenima tog skupa, ili ga je možda bilo, ali u daleko manjoj meri); te, s druge, onih optimističkih, koji pokušavaju upristojiti prestonicu, s nadom da bar malo liči na nešto prestižniju metropolu, renovirajući je ili planski gradeći.

Sem brige za teorijski nivo skupa u vezi sa umetnošću, Nikola Milošević je ukazao na dva veoma važna momenta: i jedan i drugi ulivaju se u našu kulturnu zaostalost i, uvelike, provincijalnost. Još u to vreme. Evo šta kaže:

326

U doba kada smo bili čvrsto ubeđeni da je sa utilitarističkim, socijalističko-realističkim koncepcijama umetnosti svršeno, program po kome se izvodi nastava umetnosti u ovoj republici bio je sastavljen sasvim u duhu tih istih koncepcija. Ko sumnja u ovu moju tvrdnju neka samo baci jedan pogled na program i plan za srednje škole SR Srbije. Niko me ne može uveriti da su sastavljači programa o kome je reč bili prisiljeni da upravo tako i nikako drukčije zamisle nastavu književnosti i umetnosti. Nažalost, to je istorijska činjenica sa kojom se moramo suočiti – u ovoj našoj sredini ima priličan broj ljudi koji vrlo iskreno, iz najčistijih pobuda, misle o problemima kulture u kategorijama „ždanovizma“ (Kučinar 2011: 57–58).

Drugi momenat odnosi se na činjenicu koju je već pomenuo Sveta Lukić – da je u poslednjih godinu dana bilo oko četrdeset nasilnih intervencija u umetnosti i kulturnom životu u Srbiji, dakle znatno više nego u drugim republikama.

Zbog velike osetljivosti teme, mislim da je najbolje ekstenzivno citirati i autora, i polemičara Mihiza. „Orfej je svojom svirkom“, kaže Milošević, „mogao da pokreće stenje. Ovakvo sujeverno preuveličavanje socijalne efikasnosti umetničkog dela nije, dakle, nastalo sa Fincijem i sa kulturnom rubrikom *Politike*. To je nešto što duboko leži u tradiciji kulturno zaostalih zemalja. Problem kojim se mi ovde bavimo bio bi, stoga, suviše jednostavan kad bismo ga mogli svesti na političke i moralne vidove ovog našeg trenutka. Nije nimalo slučajno što se ovoliki broj administrativnih zabrana pojavio upravo u Republici Srbiji, tj. upravo tamo gde je kulturna tradicija slabija“ (Kučinar 2011: 62).

Na ove reči, prekidajući izlagača, usplahireno je reagovao Borislav Mihajlović Mihiz:

To nije tačno. U Srbiji je bilo beskrajno mnogo slobode od Obrenovića. Kad je pisao Radoje Domanović, šta je pisano u Sloveniji, u to doba? Radoje Domanović je napisao strašnije tekstove nego što je iko u ovoj zemlji za dva-deset godina napisao. Zbog toga je bio premešten u Pirot i posle tri meseca

vraćen na službu u Beograd. Nije istina da je Srbija primitivizam, Balkan itd. Ja se izvinjavam, ali tu sam tezu čuo povodom jedne druge priče o Četvrtom plenumu, da je Udba u Srbiji bila drukčija jer su Srbi primitivni, a u Sloveniji nije, jer Slovenija ima veliku slobodarsku tradiciju. To prosto nije istina. Nije tačno da je ova Srbija zemlja neslobode i da to proizilazi iz njenih tradicija neslobode... (Kučinar 2011: 62).

Na ovaj utuk umesno je, smireno i razložno odgovorio Milošević:

Ja bih bio za to, ako je moguće, da se manje uzbuđujemo. Ono što sam izjavio o kulturnoj situaciji Srbije nisam izjavio zato što hoću nekome da napakostim, ili zato što su me, recimo, potplatili ljudi iz drugih republika. Ja sam za to da ovaj razgovor vodimo normalno, što znači bez povišene temperature i bez imputacija. Prosto, pozivam vas da razmislite o podatku da upravo u ovoj – a ne nekoj drugoj republici – postoji zaista neverovatno velik broj administrativnih zabrana. To je činjenica. Ja nju nisam izmislio, ja tu ništa ne mogu.

327

Srbija je doista imala i lepu političku tradiciju. Međutim, ja sam govorio o srpskoj kulturnoj tradiciji.

Tvrdim, naime, da u našoj sredini, pored ostalog upravo zato što je nedovoljno kulturno razvijena, postoji tle koje dosta doprinosi da se stvari odvijaju upravo onako kako to ne bi želeli poslenici na polju kulture (Kučinar 2011: 62–63).

Dodao bih samo to da Miloševićeve reči važe i danas, možda uz neke nijanse što ih je protok vremena naneo (npr. kultura javnog opštenja je očigledno oslabila sudeći bar po parlamentu). Bila su to, smatram, zlatna vremena Nikole Miloševića, a završio je kao pristalica monarhizma.²¹ To je kao povratak na *sultanizam* u Turskoj. Ne verujem da ikom pada na pamet tako nešto posle maestralnih reformi Mustafe Kemala. Da se vratila na sistem sultanizma, Turska bi danas najverovatnije bila vrlo zaostala zemlja, i ne bi bila regionalna ekonomska i vojna velesila kao što je danas. Knez Pavle je, mislim, bio i ostao veliki izuzetak, potpuno neshvaćen od mase, pa i velikog dela elite vlastitog naroda, do dana današnjeg, čini mi se. Za razliku od imperijalnog, grandomanskog, pretencioznog kralja Aleksandra, čija je zasluga velikim delom bila i osnivanje Prve Jugoslavije. Šta bi se desilo da je ostala monarhija Aleksandrovog tipa? Mislim da bi raspad Jugoslavije bio neminovan, opet u krvi i strašnim zločinima, sa izgledima da ostanemo vrlo zaostala zemlja. Engleska monarhija u srpskim uslovima? Nemoguć zadatak, bojim se. Monarhističko stanovište i stvaralaštvo su, međutim, dve nezavisne ravni, da se izrazim Miloševićevim rečnikom.

21 „Prešao put od marksizma do liberalizma i do monarhističkog stanovišta“ (Kučinar 2011: 213).

Idejna borba ili *administrativne mere*, pojmovi koje je u naslovu svog izlaganja upotrebio Sveta Stojanović, formirani su već početkom pedesetih godina prošloga veka, osobito posle Šestog kongresa SKJ, 1952. godine. U tom pojmovnom sklopu govorio je i Oskar Davičo, u prilogu „Protiv administrativnih mešanja u stvaralaštvo“. To je i razumljivo: i jedan i drugi su po opredeljenju bili komunisti, i jedan i drugi su se držali iste paradigme ili obrasca, Programa SKJ. Do daljeg.

328 Davičov govor je, međutim, u znatnoj meri bio emotivno obojen („čujem da spadam u lešinare“ – Kučinar 2011: 96), za razliku od Stojanovića koji je išao analitičkim putem, slažući argument na argument, slično kao Milošević. *Kad su cvetale tikve* bile skinute sa repertoara u Jugoslovenskom dramskom pozorištu, tu situaciju komentariše Davičo: „Ljubiša Jovanović koji igra jednu od uloga u pomenutom komadu, Ljubiša Jovanović, veliki umetnik scene, nije na premijeri mogao da izgovori jednu rečenicu, koja je u kontekstu i u mizanscenu, njemu, velikom glumcu i majstoru uživljavanja u duh i istine ostvarenih likova, zazvučala nemoguće. Trebalo je da kaže: 'Vi ste gori nego Nemci!' Ali eto, ta rečenica nije mogla da izađe preko njegovih usana. I on je samo rekao: 'Vi ste gori ...' i ućutao“ (Kučinar 2011: 99). Meni se čini da je Jovanović postupio naprosto neprofesionalno u odnosu na delo Dragoslava Mihailovića: dao je prednost ideologiji a ne profesiji; i tim je svojim aktom (da li svesno, ili nesvesno?) izazvao mnogobrojne reakcije, pa i političke.

U finijoj analizi, Jovanović je zapravo stvorio veliku enigm: moglo bi se to tumačiti i kao gest *poštovanja* prema Nemcima! A mogla bi mu se desiti i tranzitorna ishemijska ataka (TIA), s obzirom da je umro relativno mlad, u 63. godini (1908–1971). Ipak, sva ta nagađanja padaju u vodu ako se ima u vidu da je bio dosledni komunista, partizan od početka pa do kraja Drugog svetskog rata.

Davičo se opredelio za političku opciju: „U tom svetlu, šta znači rečenica 'Gori ste od Nemaca'? Znači da su nacisti, da su hitlerovci, koji su zavojevački upali u ovu zemlju 1941. godine da je okupiraju i koji su vršili bezbrojna zlodela, pljačke, ubistva i pokolje, koji su streljali i obesili više od milion i po naših drugova i sunarodnika, znači da su nacisti koji su doneli krv, smrt i ropstvo, bolji od komunisti koji su doneli život i slobodu. Po autoru teksta *Kad su cvetale tikve*, hitlerovci su bili bolji, plemenitiji i progresivniji nego što su bili komunisti koji su se od 1941. do 1945. borili protiv njih u NOB-u i to zato što su se 1948. godine borili ponovo za nezavisnost svoje zemlje, ponovo za svoju socijalističku revoluciju, za svoj put socijalističkog razvoja, za samoupravne slobode u socijalizmu, pa i za to da bude ovakvih otvorenih, drugarskih, nadam se, razgovora“ (Kučinar 2011: 99–100).

Prethodni citat, kako rekoh, odlika je emotivnog kazivanja, gde se osnovne stvari oko umetničkog dela jednostavno ne razaznaju. Sjajno je to, u kasnijem razgovoru, pokazao Nikola Milošević vršeći analizu upravo tog pozorišnog komada. Niti se osnovne istorijske činjenice poštuju: tačno je da je Hitler okupirao Jugoslaviju, ali je, paralelno s tim, besneo i strašan *građanski rat*. I u njemu je nastradao veliki

deo stanovništva koji Davičo, pak, pripisuje Nemcima, sa cifrom od čak milion i po stradalih.

Kao da je Svevišnji poslao onog Ivu Kambana da posvedoči protiv mišljenja Davičovog. Evo šta on kaže: „Dakle, bio sam tamo gdje su 'cvetale tikve'. [...] Evo kako je izgledao taj humanizam. Istinu govorim. Svedoci su hiljade živih ljudi, ali već polubogalja, kao što sam i sam. Dovedu me u ritama i kažu – ti se unapređen za direktora 'govnoprometa'. Dovode drugog kome predajem svoj posao. To je sužanj kao i ja. Rezultat primopredaje je da me spuštaju u taj 'govnopromet' dovde (*pokazuju na sebi*) a onda još i sipanje toga... meni na glavu“ (Kučinar 2011: 148–149).

Od tih su se reči, naravno, ogradili kako prvi sledeći govornik (Gavro Altman – Kučinar 2011: 153–154), tako i predsedavajući Svetozar Stojanović, na kraju sesije (Kučinar 2011: 165–166). Posredno se ogradio i Aleksandar Popović („jedan nama potpuno nepoznat čovek, koji je ovde došao da govori kao da je 'sa neba pao'. To su malo sumnjive okolnosti“, Kučinar 2011: 154), prećutno i implicitno, kao Golootočanin sa pet godina robije (Kučinar 2011: 219). Pokušao je iz publike da replicira eksplicitni Golootočanin sa četiri godine robije (Kučinar 2011: 212), i uspeo je da kaže najvažniju stvar, *nije pao s neba*: „Ja sam, u toku borbe za oslobođenje Beograda, ovuda prošao kao komandant bataljona – i ova kuća, ovaj dom, isto tako je i moj kao i toga koji je to rekao“ (Kučinar 2011: 157–158). Ali je reč prekinuo predsedavajući, iz protokolarnih razloga.

329

Jedan je Golootočanin odavno na onomu svetu (1996), a drugi odnedavno (2010). Bilo bi dobro znati da li su se naknadno opet sreli, makar i u Udruženju golootočana, te raščistili dilemu ko je „pao sa neba“, a ko nije. Goli otok nije veličine kakvo je, recimo, ostrvo Velika Britanija, pa da se, objektivno, nisu ni mogli videti. Postoji verovatnoća da je svoje prste tu umešala UDB-a. Šta je mogao misliti Popović kada je rekao: „To su malo sumnjive okolnosti“? Ali ovaj pravac, čini mi se, nije dalje ispitivan (možda je eksplicitni Golootočanin bio revidirac?).

Đilas kaže da je lično od Rankovića dobio podatak: kroz Goli otok prošlo je negde oko 12 hiljada zatvorenika (Đilas 1997: 114), a vrlo je mala verovatnoća da su baš svi istovremeno robijali svoje grehe, što bi smanjilo izgleda da se ova dva Golootočanina upoznaju.²² Dragoceni stenogram, koji pokriva nekih desetak sati živog razgovora, ovekovečen u pisanu i sada objavljenu reč, daje bezbroj rukavaca, i

22 Mada na Đilasa pada nesumnjiva istorijska odgovornost za postojanje Golog otoka, dao je takođe izvanrednu i uravnoteženu analizu tog fenomena. Vrednost svedočanstva je utoliko dragocenija jer je potekla od osobe koja je bila u samom vrhu vlasti. U svojoj petoj knjizi o Golom otoku, međutim, Dragoslav Mihailović daje *posredno svedočanstvo* o tome da je Đilas i aktivnije učestvovao u organizovanom pravljenju golootočanske atmosfere: objavljen je naime dodatak „Politbiro uvodi psihosomatsku torturu“ (Mihailović, internet). To bi se, pak, moglo uklopiti u tezu Huga Klajna – znamo ga pre svega iz pozorišnih voda, ali je po obrazovanju bio takođe lekar, psihijatar – o Đilasu kao čoveku i demonu u istoj ličnosti (Popović 1999: 195).

mogućnost svakojakih tumačenja, uključiv i ono *Gori ste od Nemaca*. I opet nam Đilas daje pikantan podatak.

Reč je o Martovskim pregovorima iz 1943. godine. U pregovaračku misiju su bili određeni Đilas, Koča Popović i dr Vladimir Velebit. Potpuno suprotno Davičovoj tiradi na Nemce, Đilas – doduše naknadno, i bez uticaja vlasti – priča o utiscima sa tih pregovora: „[...] i ono što je bar mene najviše iznenadilo u toku svih tih pregovora, bilo je što su se u nemačkoj vojsci slabo opažali nacistička ideologija i nacistički mentalitet. Nemačka vojska nije nimalo ličila na automatizovani, nemišleći ljudski stroj. Meni se nije učinila ni izdrilovanom, a odnosi starešina–vojnika su bili čak srdačniji nego u drugim vojskama: niži oficiri su jeli s vojničkog kazana, bar tu, na bojištu. Štaviše, nije izgledala ni osobito organizovana, a nikako nije bila slepo poslušna. Njena borbenost i homogenost poticale su ih drugih – nacionalnih i životnih, pa tek iz nacističkih izvora... Ljudi kao i drugi, nesrećni što ih je lanac zbivanja uvalio u rat, ali rešeni da pobeđu – da ne zapadnu u novi, još gori poraz i sramotu...” (Đilas 1997a, 141).

330

U kazivanju Đilasovom – vidi se zorno – nema nikakvih ideoloških natruha, za razliku od Davičovih idejnih vehementnosti. Posle prvih direktnih pregovaračkih iskustava, Đilas je bio u prilici da razgovara sa vrhovnim komandantom: „A kako su Nemci postupali s vama? – upitao je Tito. – Korektno, vrlo korektno – odgovorio sam. – Da, izgleda da je kod nemačke vojske ostalo nešto od viteškog duha – protumačio je Tito“ (Đilas 1997a, 149).

Šta u zaključku prisećanja na davni događaj možemo danas ukratko reći? Neki uvidi stoje i dalje, poneke je odneo vetar. Program SKJ, bez obzira na njegovu negdanju plemenitost i uticaj, imao je velikih ograničenja, naročito u političkom i ekonomskom delu. I mislim da je s pravom napušten. Ali je on, s druge strane, davao *podlogu za dijalog*, kakvu-takvu. Skup „Socijalizam i kultura“ bio je upravo primer kako se moglo razgovarati u javnom dijalogu onog doba. U međuvremenu, bojim se, nismo uznapredovali ni za jotu u javnim razgovorima; sve pre liči na kakofoniju, udruženu sa niskim nivoom besedničke kulture, ne na kvalitetno višeglasje. Dakle, očigledan nazadak, gledano iz hladnog ciničnog levičarskog ugla. Levica jeste mahom u celom svetu na kolenima. Trenutno.

Gde su bile greške, kako ići dalje? Šta da se radi? I ono malo levičara što je preostalo u YU sferi moraće izvršiti temeljitu analizu, te pokušati sabrati kako znanje tako i novu imaginaciju.²³ Takođe uz neizostavni, ali ovog puta oprezniji zanos; te uz neprekidno uvažavanje tradicijâ i rimskog, i modernog prava, dakle jurističkih, civilizovanih institucija. Iz toga bi trebalo da sledi sve ostalo, makar jedan milimetarčić *napred* stare rage Historije. Neka je i njoj, i njima, a i nama Svevišniji u pomoći.

23 To će reći *ex nihilo* ili, preciznije, u pitanju je sposobnost stvaranja novih celina kombinovanjem različitih predstava, ideja i pojmova koji u takvoj formi ne egzistiraju u ranijem iskustvu (Mašta, internet).

Primljeno: 10. septembar 2012.
 Prihvaćeno: 28. septembar 2012.

Literatura

- Čubrilović, Vaso (2007) „Manjinski problem u novoj Jugoslaviji“, *Hereticus*, 1, 379–391 (referat od 3. novembra 1944. Godine, priredio istoričar Vladimir Petrović).
- Đilas, Milovan (1991), „Goli otok i Informbirovci“ (iz knjige *Vlast i pobuna*, Beograd: Književne novine, 194–203); objavljeno kao prilog u: Cemović, Momčilo (prir.) (1997), *Đilasovi odgovori*, Beograd: Svetlostkomerc, (internet) dostupno na: <http://milovandjilas.rs/tekstovi-na-srpskom.html> (pristupljeno 1. septembra 2012).
- Đilas, Milovan (1991a), „Pregovori sa Nemcima“ (iz knjige *Revolucionarni rat*, Beograd: Književne novine, 243–258); objavljeno kao prilog u: Cemović, Momčilo (prir.) (1997a), *Đilasovi odgovori*, Beograd: Svetlostkomerc, (internet) dostupno na: <http://milovandjilas.rs/tekstovi-na-srpskom.html> (pristupljeno 1. septembra 2012).
- Harrel, Eben, „This Stinks: Italy Sends Troops to Handle Trash Crisis“, *Time*, 9. 5. 2011, (internet) dostupno na: <http://science.time.com/2011/05/09/this-stinks-italy-sends-troops-to-handle-trash-crisis/> (pristupljeno 29. avgusta 2012).
- Intervju sa Dobricom Ćosićem, „Милошевић 1991. одбио поделу Косова“, *Politika*, 29. 5. 2011, (internet) dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Milosevic-1991-odbio-podelu-Kosova.sr.html> (pristupljeno 1. septembra 2012).
- Intervju sa Dragoslavom Mihailovićem, „Dragoslav Mihailović o petoknjižju 'Goli otok'“, *Tanjug*, 10. 6. 2012, (internet) dostupno na: <http://www.tanjug.rs/novosti/46326/dragoslav-mihailovic-o-petoknjizju-goli-otok.htm> (pristupljeno 20. avgusta 2012).
- Intervju sa Milanom Kangrgom, „Šverceri vlastitog života“, *Vreme*, 559, 20. 9. 2001, (internet) dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=297317> (pristupljeno 8. septembra 2012).
- Kučinar, Zdravko (prir.) (2011), *Protiv zabrana*, Beograd: Službeni glasnik.
- Marković, Danilo Ž. (1993), „Pravilnik o izmenama i dopunama Pravilnika o nastavnom planu i programu osnovnog obrazovanja i vaspitanja“, Broj 110-00-36/93-02, arhiva Ministarstva prosvete.
- „Mašta“, (internet) dostupno na: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Imaginacija> (pristupljeno 19. septembra 2012).
- Pleterski, Janko et al. (1985), *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd: Komunist, 463–464; (internet) dostupno na: <http://www.index.hr/forum/97/povijest/tema/126109/clanstvo-skj-198182-godine.aspx> (pristupljeno 1. septembra 2012).
- Popović, Miodrag (1999), *Poznice*, Beograd: Prosveta.
- САНУ, о Добрици Ћосићу, (internet) dostupno na: <http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/Clan.aspx?arg=1349> (pristupljeno 30. avgusta 2012).
- Saxon, Wolfgang „Gustav Husak, Czechoslovak Leader, Dies at 78“, *The New York Times*, 19. 9. 1991, (internet) dostupno na: <http://www.nytimes.com/1991/11/19/world/gustav-husak-czechoslovak-leader-dies-at-78.html?pagewanted=2&src=pm> (pristupljeno 31. avgusta 2012).
- Zakon o crkvama i verskim zajednicama*, 2006, (internet) dostupno na: <http://www.mzd.gov.rs/cyr/Contents/ContentPictAboutNumb.aspx?id=122> (pristupljeno 31. avgusta 2012).

Dušan Bošković

Socialism and Culture – Do We Remember it at all?

Abstract

The immediate motive for organizing the Belgrade symposium "Socialism and Culture" held in late 1969 were prohibitions. After June 1968 there were about forty political interventions in Serbia (while there had been none in the previous twenty years), considerably more than in other Yugoslav republics. The conclusion that was reached was that cultural life was provincialized and underdeveloped. The author in this paper extends the topic to a more global level since the intentions of the dialogue allowed for that. Data on Goli Otok, provided by Milovan Đilas, fit well with these facts. The Otok was the most drastic and dramatic prohibition in the entire history of the Second Yugoslavia. From both contemporary and present-day perspectives, the symposium may be interpreted as a cry for freedom. In this conversation, the members of the Belgrade wing of the Praxis group played a crucial role. Some of these same people would later participate in the events infamously marking the 1990s, above all the civil and religious wars. The Zagreb "headquarters" of Praxis was, on the contrary, never affected by the nationalist virus. Finally, arguments are proposed about Dobrica Ćosić as the Serbian Faust, and the thesis of this writer being the Father of the Nation is contested.

332

Key words society, culture, socialism, League of Communists of Yugoslavia, LCY Program, Praxis, dialog, prohibitions, Goli otok.